

MAVZU. MAKTAB PSIXOLOGI FAOLIYATIDA DIAGNOSTIK INSTRUMENTLAR

Reja:

1. Diagnostik instrument tushunchalari.
2. Psixologik diagnostik instrumentlar bilan ishlash bosqichlari.
3. Maktab psixologi qo'llaydigan asosiy diagnostik vositalar.
4. Psixologik diagnostik test va metodikalar haqida ma'lumotlar bilan ishlash.
5. Psixologik diagnostik instrumentlar jadvali.

Tayanch so'z va iboralar : *psixologik diagnostika proyektiv metod, so'rovnoma, kuzatish, suhbat, reliabilitet, standartlashtirilganlik, normativ baza, madaniyatlararo moslashuv, diagnostika, monitoring, profilaktika, korreksiya, test.*

1. Diagnostik instrument tushunchasi.

Maktab psixologining asosiy vazifalaridan biri — o'quvchilarning psixologik rivojlanish darajasini, individual xususiyatlarini va muammolarini aniqlash. Bu jarayonda diagnostik instrumentlar muhim ahamiyatga ega. Ular orqali ta'lim jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni aniqlash, o'quvchining qobiliyat, qiziqish va shaxsiy sifatlarini baholash hamda rivojlanishdagi ijobiy va salbiy tendensiyalarni kuzatish mumkin.

Diagnostik instrumentlar — shaxsning kognitiv (diqqat, xotira, tafakkur), emotsional (tashvish, kayfiyat), xulq-atvoriy hamda ijtimoiy moslashuv xususiyatlarini o'lchashga mo'ljallangan standartlashtirilgan testlar, so'rovnomalar, kuzatish jadvallari, intervyu protokollari va kompyuter asosidagi baholash vositalari majmuidir. Ularning asosiy maqsadi o'quvchilarning psixik rivojlanish darajasini, xulq-atvoridagi qiyinchiliklarni va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini o'rganishdir. Diagnostik instrumentlarning sifat talablari odatda AERA–APA–NCME “Standards for Educational and

Psychological Testing” hujjatida bayon etilgan (validlik, ishonchlilik, adolat/fairness, standartlashtirish va talqin qoidalari)¹.

Diagnostik instrumentlarning **asosiy vazifalari** quyidagilardan iborat:

- o‘quvchilarning individual rivojlanish ko‘rsatkichlarini o‘rganish;
- psixik jarayonlar (xotira, tafakkur, diqqat, qobiliyat) darajasini baholash;
- shaxsiy xususiyatlar va xarakter tiplarini aniqlash;
- o‘quvchilar orasida ijtimoiy munosabatlar va jamoada o‘rnini ko‘rsatish;
- emotsional muammolar va stress holatlarini erta tashxislash.

Diagnostik instrumentlar asosiy mezonlari **mazmuni** va **shakliga** bo‘linadi:

Mazmuniga ko‘ra:

- intellektual rivojlanishni aniqlovchi testlar;
- shaxsiy xususiyatlarni baholovchi metodikalar;
- hissiy-holatlarni o‘lchovchi testlar;
- ijtimoiy moslashuv va kommunikativ ko‘nikmalarni baholovchi vositalar.

Shakliga ko‘ra:

- testlar (standartlashtirilgan topshiriqlar);
- so‘rovnomalar (anketa, savol-javob shaklida);
- proyektiv metodlar (rasm, tugallanmagan jumlar, assotsiatsiyalar);
- kuzatish va suhbat usullari.

Qo‘llash sohasi bo‘yicha:

- maktabgacha;
- boshlang‘ich;
- o‘rta va katta yoshdagi o‘quvchilar uchun.

2. Psixologik diagnostik instrumentlar bilan ishlash bosqichlari.

Psixologik diagnostik instrument – bu shaxsning psixik jarayonlari, holatlari va xususiyatlarini o‘lchash, baholash yoki aniqlash uchun yaratilgan

¹ <https://www.aera.net/Newsroom/AERA-Highlights-E-newsletter/AERA-Highlights-July-2014/New-Edition-of-Standards-for-Educational-and-Psychological-Testing-To-Be-Released-this-Month>

standartlashtirilgan vositalar majmui. Ular o'quvchi, talaba yoki boshqa shaxsning **kognitiv, emotsional, motivatsion** va **ijtimoiy** sohalarini obyektiv tahlil qilish imkonini beradi.

L.F.Burlachuk ta'birida, psixodiagnostik instrumentlar — bu “psixik xususiyatlarni sifat va miqdor jihatdan o'lchashga mo'ljallangan, ilmiy asoslangan va validlik-samaradorligi tekshirilgan metodik vositalar.”

A.Anastasi esa: “Psixologik testlar va diagnostik vositalar — individual farqlarni aniqlashga xizmat qiluvchi, standartlashtirilgan topshiriqlar yoki savollar majmui” deb ta'kidlagan.

Psixologik diagnostik instrumentlarning yaratilishi va qo'llanishi **psixometriya** fani tamoyillariga tayanadi. Asosiy nazariy yo'nalishlar:

Differensial psixologiya (individual farqlarni aniqlash);

Psixometriya (o'lchash usullari, validlik va reliabilitet);

Rivojlanish psixologiyasi (yosh xususiyatlariga moslash);

Madaniyatlararo psixologiya (madaniy moslashtirish zaruriyati).

Psixologik diagnostik instrument quyidagi **xususiyatlarga** ega bo'lishi kerak:

Validlik – bu psixologik yoki pedagogik tadqiqot vositasi, test, savolnoma yoki o'lchov instrumenti o'lchamoqchi bo'lgan xususiyatni haqiqatan o'lchayaptimi yoki yo'qmi degan mezonidir.

Reliabilitet – natijalarni qayta o'lchaganda bir xil yoki yaqin natijalarni berishi

Standartlashtirilganlik – o'tkazish va baholash tartibining bir xil bo'lishi

Normativ baza – natijalarni solishtirish uchun yoshi, jinsi yoki boshqa belgilar bo'yicha normativ ko'rsatkichlar mavjudligi

Madaniyatlararo moslashuv – milliy, til va madaniy kontekstga moslashtirilgan bo'lishi

Psixologik diagnostik instrument bir nechta turlar doirasida amalga oshiriladi.

A). Mazmuniga ko'ra:

Intellektual diagnostika vositalari – aql darajasi, tafakkur, xotira va diqqatni aniqlash (masalan, Raven matritsalar, Veksler testi).

Shaxsiy diagnostika vositalari – temperament, xarakter va shaxsiy tiplarni baholash (masalan, Kettell 16PF, MMPI).

Emotsional diagnostika vositalari – tashvish, stress, depressiya, kayfiyat darajasini baholash (masalan, Spilberger tashvish testi, Lyusher rangi testi, BDI – Beck Depression Inventory).

Ijtimoiy diagnostika vositalari – o'quvchining jamoada o'rni, do'stlik aloqalari, yetakchilik xususiyatlarini aniqlash (masalan, Moreno sotsiometriyasi).

B). Shakliga ko'ra:

Testlar – standartlashtirilgan topshiriqlar asosida bilim, ko'nikma yoki xususiyatlarni o'lchash.

So'rovnomalar – anketalar va savol-javoblar orqali subyektiv fikr va tajribalarni yig'ish.

Proyektiv metodlar – bola tasavvuri va ichki dunyosini ifodalash uchun rasm, tugallanmagan jumlar, erkin assotsiatsiyalar (masalan, "Uy-daraxt-odam" testi, "Oilam" metodi).

Kuzatish va suhbat usullari – psixolog tomonidan bevosita bola xatti-harakati, muloqoti va faoliyatini kuzatish, erkin suhbat orqali ma'lumot yig'ish.

C) Qo'llash maqsadiga ko'ra

Skrining testlar – erta tashxislash, umumiy holatni aniqlash (masalan, bolalarda diqqat yoki emotsional qiyinchiliklarni aniqlash testlari).

Klinik-diagnostik testlar – chuqur psixopatologik simptomlarni aniqlash (masalan, MMPI, Hamilton Anxiety Scale).

Rivojlanish monitoringi vositalari – vaqt o'tishi bilan bolaning o'sish va rivojlanish dinamikasini kuzatish.

Psixologik diagnostik instrumentlar bilan ishlash bosqichlari:

Ma'lumot yig'ish bosqichi. O'quvchi yoki shaxsning psixologik holati, tarixiy konteksti, rivojlanish xususiyatlari aniqlanadi. Mental status tekshiruvi (MSE) orqali kognitiv holat, ruhiy tuyg'ular, nutq, fikrlash, idrok, baho berish qobiliyati kabi jihatlar baholanadi². Shuningdek, testlar, kuzatish, suhbat, intervyu usullari qo'llaniladi. Aniq maqsad qo'yish instrument tanlash va natijalarni talqin qilishni yengillashtiradi.

Analiz va talqin qilish. Natijalar nazariy asoslar, yosh normativlari va boshqa qo'shimcha ma'lumotlar bilan taqqoslanadi. Yig'ilgan ma'lumotlar validlik va reliabilitet mezonlariga asoslangan holda tahlil qilinadi. Test natijalari normativ bazaga to'g'ri keltiriladi. Statistika, psixometrik modellardan (masalan, Item response theory – IRT) foydalaniladi³.

Psixodiagnostik tashxis qo'yish va prognoz. Ma'lumotlar asosida shaxsning psixologik holati, kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi. Kun tartibidagi ruhiy muammolar, tashvish, depressiya kabi holatlar uchun Beck depressiya inventori (BDI) va boshqa valid instrumentlar qo'llaniladi. Shaxsiy xususiyatlar va patologiya turlari (masalan, MMPI, PAI) qayta ko'rib chiqiladi.

Yuzaga chiqqan natijalar asosida psixologik yordam, korrekativ yoki rivojlantiruvchi dasturlar ishlab chiqiladi. Tavsiyalar ota-onalar, o'qituvchilar va o'zi uchun aniq ko'rsatma shaklida beriladi. Masalan, maktabda diagnostika natijasi bo'yicha o'quv metodlarini o'zgartirish, individual maslahatlar tayyorlash.

Amaliy misol: maktab psixologining ishlash bosqichlari:

Ma'lumot yig'ish;

O'quvchining oilaviy, akademik va shaxsiy tarixini o'rganish.

Mental status tekshiruvi va tanlangan testlarni (masalan, Raven test) o'tkazish.

Tahlil qilish;

Natijalarni normativ ko'rsatkichlar bilan solishtirish.

² https://en.wikipedia.org/wiki/Mental_status_examination?utm_source

³ https://arxiv.org/abs/2108.08604?utm_source

Agar depressiya gumon qilinsa, BDI orqali uning darajasini aniqlash.

Tashxis va prognoz;

O'quvchining emotsional barqarorligi, intellektual yuqorilik yoki zaiflik nuqtai nazaridan umumiy psixologik portreti tuziladi.

Tavsiyalar;

Ta'lim muhitida yondashuvlarni qayta ko'rib chiqish, individual mashg'ulotlar tayyorlash. Ota-onalar va o'qituvchilarga kuzatuv bo'yicha maslahatlar berish.

3. Maktab psixologi qo'llaydigan asosiy diagnostik vositalar.

Maktab psixologlari talabaning psixologik holatini baholashda bir nechta metod va manbalardan foydalanadilar: standart testlar, ro'yxatlar (rating scales), intervyular, kuzatuvlar, va portfoliolar orqali. Bu yondashuv talabaning real holatini har tomonlama va aniq tasavvur qilishga zamin yaratadi.

Standartlashtirilgan testlar — bu test-kitoblar bo'lib, ularning natijalari normativ ma'lumotlarga asoslanadi. Maktab psixologlari asosan intellekt, o'qish, matematik ko'nikmalar, xotira va boshqa kognitiv qobiliyatlarni baholashda foydalanadilar. So'nggi yillarda testlarning CHC (Cattell–Horn–Carroll) nazariyasi asosida ishlab chiqilishi keng tarqaldi — bu psixometriya va kognitiv yondashuvni birlashtiradi.

Rating scales (masalan, BASC, ASEBA) — bu ota-onalar, o'qituvchilar yoki o'quvchining o'zi to'ldiradigan so'rovnomalardir. Ular adaptiv va maladaptiv xatti-harakatlarni baholashda yordam beradi. ASEBA tizimi — bu turli kontekstlarda xatti-harakatlarni ko'rib chiqish imkoniyatini yaratadi, chalg'itganlik, tashvish, ijtimoiy muammolarni o'lchaydi. Bundan tashqari, xulq-atvorni ko'rib-chiqish uchun kuzatuvlar (o'quv jarayoni, test sinovi davomidagi xatti-harakatlar) muhim sifatli ma'lumot beradi.

Maktab psixologlari ko'pincha ota-onalar, o'qituvchilar va o'quvchilar bilan suhbatlar olib boradilar. Bu suhbatlar talabaning tarixiy psixologik

holatini aniqlashda muhim bo'lib, ko'pincha no-strukturaviy bo'lishi sababli vaqtni talab qiladi. Research Gatepsychology.iresearchnet.com Strukturaviy intervyu kamroq qo'llansa ham, diagnostika aniqligini oshiradi.

Ba'zan talabalarni baholashda ijtimoiy va ekologik kontekst ham muhim. Maktab psixologlari intervyularga qo'shimcha tarzda, sinf, ota-ona, hamjamiyat sharoitlarini ham o'rganadi. Bu diagnostika jarayonini yanada boy qiladi va farzandning real hayotdagi moslashuvini aks ettiradi.

Maktab psixologlari va diagnostik vositalar ishlovchilari quyidagi ilmiy standartlarga asoslanadi:

Standards for Educational and Psychological Testing (AERA, APA, NCME) — bu testlarni yaratish va qo'llash standartlarini belgilaydi (validlik, reliabilitet, halollik va qulaylik).

Etika — baholashda talabaning manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yib, madaniy va kontekstual farqlarga hurmat bilan yondashiladi.

4. Psixologik diagnostik test va metodikalar haqida ma'lumotlar bilan ishlash.

Bugungi kunda maktab o'quvchilarida eng ma'qbul psixologik diagnostik test va metodikalar 5 xil komponentlar doirasida o'lchash ishlari olib boriladi.

A) Intellekt va kognitiv rivojlanishni baholash.

Raven Progressive Matrices – mantiqiy fikrlash darajasini aniqlash

Wechsler Intelligence Scale for Children (WISC) – umumiy IQ va kognitiv ko'nikmalarni baholash

Binet–Simon testi – intellekt yoshini aniqlash

Pieron–Ruzer testi – diqqat barqarorligi va tezkorligini o'lchash

Kohs kubiklari – fazoviy tasavvur va konstruktiv qobiliyatlarni baholash

B) Shaxsiy xususiyatlar va temperament diagnostikasi.

Cattell 16 PF – shaxsning 16 asosiy faktori bo'yicha baholash

Ayzenk temperament testi – ekstraversiya-introversiya va nevrotizm darajasi

Shmishek temperament aktsentuatsiyasi so'rovnomasi – xarakter tiplari aniqlash

Dembo–Rubinshteyn metodikasi – o'z-o'zini baholash darajasi

C) Emotsional holat va ijtimoiy moslashuv.

CMAS (Children's Manifest Anxiety Scale) – tashvish darajasini baholash

Spilberger–Khanin tashvish testi – reaktiv va shaxsiy tashvish

Bek depressiya shkalasi (Bolalar versiyasi)

Lusher rangi testi – emotsional fon va yashirin ziddiyatlarni aniqlash

V.V. Boyko “Emotsional so'nish” so'rovnomasi – burnout darajasini aniqlash

D) Ijtimoiy munosabatlar va guruhij jarayonlar diagnostikasi.

Sotsiometriya (Moreno) – sinfdagi munosabatlar tizimini aniqlash

Kollaj va erkin rasm usuli – bolalarning guruhdagi o'rnini va hissiy munosabatlarini tushunish

“Maktabdagi munosabatlar” testi – o'qituvchi va sinfdoshlar bilan munosabat sifatini baholash

E) Qiziqishlar va kasbiy yo'naltirish.

Kudryavtsev “Qiziqishlar xaritasi”

J.Holland kasbiy yo'nalish testi

Klimov kasbiy yo'naltirish metodikasi

“Men kimman?” assotsiativ testi

Bo'pti jigarim, men senga **psixologik diagnostik instrumentlar** bo'yicha to'liq va tizimli **jadval** tuzib berdim. Ichida metodika nomi, qo'llash sohasi, yosh guruhi, o'lchaydigan konstrukt, o'tkazish vaqti va ilmiy manbasi keltirilgan.

5. Psixologik diagnostik instrumentlar jadvali.

№	Metodika nomi	Qo'llash sohasi	Yosh guruhi	O'lchaydigan konstrukt	O'tkazish vaqti	Asosiy manba
---	---------------	-----------------	-------------	------------------------	-----------------	--------------

1	Raven Progressive Matrices	Kognitiv rivojlanish	6–18 yosh	Mantiqiy-mustaqil fikrlash, IQ	20–30 daqiqa	Raven J. (2000)
2	WISC (Wechsler Intelligence Scale for Children)	Intelлект diagnostikasi	6–16 yosh	Umumiy IQ, verbal va noverbal qobiliyat	60–90 daqiqa	Wechsler D. (2004)
3	Binet–Simon testi	Intelлект yoshini aniqlash	5–15 yosh	Aqliy rivojlanish darajasi	30–40 daqiqa	Binet & Simon (1911)
4	Pieron–Ruzer testi	Diqqat barqarorligi	7–18 yosh	Diqqat tezligi va aniqligi	5 daqiqa	L.F.Burlachuk (2020)
5	Cattell 16 PF	Shaxs diagnostikasi	16 yoshdan	Shaxsning 16 asosiy faktori	40–50 daqiqa	Cattell R.B. (1970)
6	Ayzenk temperament testi	Temperament tiplari	12 yoshdan	Ekstraversiya–introversiya, nevrotizm	10–15 daqiqa	Eysenck H.J. (1964)
7	Shmishek aktsentuatsiya testi	Xarakter tiplari	14 yoshdan	Xarakter aktsentuatsiyalari	20–25 daqiqa	K.Shmishek (1970)
8	Dembo–Rubinshteyn metodikasi	O‘z-o‘zini baholash	10 yoshdan	O‘z qiymatini idrok qilish darajasi	10–15 daqiqa	Dembo R., Rubinshteyn S. (1972)
9	CMAS (Children’s Manifest Anxiety Scale)	Tashvish darajasi	8–16 yosh	Anksiyete darajasi	15–20 daqiqa	Reynolds C.R. (1985)
10	Spilberger–Khanin testi	Tashvish turi	14 yoshdan	Shaxsiy va reaktiv tashvish	15 daqiqa	Spielberger C.D. (1983)
11	Bek depressiya shkalasi (Bolalar versiyasi)	Depressiya darajasi	8 yoshdan	Depressiv alomatlar	10–15 daqiqa	Beck A.T. (1996)
12	Lusher rangi testi	Emotsional fon	7 yoshdan	Hissiy holat, yashirin konfliktlar	10–12 daqiqa	Lüscher M. (1969)
13	V.V.Boyko “Emotsional so‘nish”	Burnout darajasi	16 yoshdan	Emotsional charchoq, depersonalizatsiya	15–20 daqiqa	Boyko V.V. (1999)
14	Sotsiometriya (Moreno)	Guruh munosabatlari	8 yoshdan	Ijtimoiy pozitsiya, liderlik	15–30 daqiqa	Moreno J.L. (1953)
15	Kudryavtsev “Qiziqishlar xaritasi”	Kasbiy yo‘naltirish	14 yoshdan	Qiziqish sohalari	20–25 daqiqa	Kudryavsev T.V. (1988)
16	Holland testi	Kasbiy tip	14 yoshdan	RIASEC kasbiy tipologiyasi	20–30 daqiqa	Holland J.L. (1997)
17	Klimov metodikasi	Kasbiy yo‘nalish	14 yoshdan	Mehnat turlari bo‘yicha moslik	15–20 daqiqa	Klimov Ye.A. (2004)

18	“Men kimman?” assotsiativ testi	O‘zini anglash	10 yoshdan	Shaxsiy identifikatsiya	10 daqiqa	Burlachuk L.F. (2020)
19	“Uy-daraxt- odam” testi	Proektiv diagnostika	6 yoshdan	Hissiy holat, ichki konfliktlar	20 daqiqa	Buck J.N. (1948)
20	TAT (Thematic Apperception Test)	Proektiv diagnostika	14 yoshdan	Motivlar, ichki konfliktlar	50–60 daqiqa	Murray H.A. (1943)

Maktab psixologi uchun diagnostik instrumentlar — bu nafaqat tekshirish vositasi, balki ta’lim-tarbiyadagi individual yondashuvning asosi. Har bir metodika ehtiyotkorlik bilan tanlanishi, natijalar esa kompleks tahlil qilinishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Андерсен, Питер Как читать язык тела и жестов / Питер Андерсен. — М.: АСТ, Астрель, Кладезь, 2023. — 448 с.
2. Государев, Н. А. Психодиагностика. Методологии и методики исследования психологических типов / Н.А. Государев. — М.: Ось-89, 2020. — 144 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Б91 Психодиагностика: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2006. — 351 с: ил. — (Серия «Учебник нового века»)
4. В. А. Солдаткин (ред.) Клиническая психометрика: учебное пособие. М.: Кнорус, 2022
5. Горбуля, Евгений Валерьевич. Психология семьи. Семейные кризисы: Учебное пособие для бакалавриата, специалитета и магистратуры / Е.В. Горбуля. – Москва: Юрайт, 2019. – 279, 1 с.: граф., табл. – (Авторский учебник). — На тит. л. в подзаг.: Книга доступна в электронной библиотечной системе biblio-online.ru, а также в мобильном приложении «Юрайт.Библиотека». – Библиогр. в конце кн. – На рус. яз. — ISBN 978-5-534-10036-5.

6. Дворщенко, В. П. Диагностический тест личностных расстройств (+ CD-ROM) / В.П. Дворщенко. — М.: Речь, 2021. — 120 с

7. Носс, И. Н. Психодиагностика: учебник для академического бакалавриата / И. Н. Носс. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 500 с. URL: <https://biblio-online.ru/bcode/431829>

8. Психодиагностика: учебник и практикум для вузов / под редакцией А. Н. Кошелевой, В. В. Хороших. — Москва: Издательство Юрайт, 2025. — 362 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-16909-6. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/560991> (дата обращения: 15.08.2025).

9. Психодиагностика. Теория и практика: учебник для вузов / под редакцией М. К. Акимовой. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2025. — 609 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-16295-0. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/568506> (дата обращения: 15.08.2025).

10. Психологическое сопровождение родительства: Учебное пособие для бакалавриата / З. И. Айгумова, Т. В. Алексеенко, Т.Л. Кузьмишина и др.; Под общ. ред. З. И. Айгумовой; ФГБОУ ВО МПГУ. — Москва: ИП Бескровный, 2020. — 325 с.: ил., табл. — Авт. указаны на с. 5. — Библиогр.: с. 312-325. — На рус. яз. — ISBN 978-5-907167-71-1.

11. Райгородский Д. Я. (редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. — Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. — 672 с. ISBN 5-89570-005-5

12. Рамендик, Д. М. Практикум по психодиагностике: учебное пособие для академического бакалавриата / Д.М. Рамендик, М.Г. Рамендик. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 139 с. URL: <https://biblio-online.ru/bcode/434258>

13. Степанов, Владимир Григорьевич. Клиническая психология. Психологическое сопровождение онкологически больных детей и взрослых: Учебное пособие для вузов / В. Г. Степанов, Е. А. Бауэр, Д. Н. Ефремова. – Москва: Юрайт, 2020. – 109, 1 с.: ил., табл. – (Авторский учебник) (УМО ВО рекомендует). — Библиогр. в конце кн. – Библиогр. в конце гл. – Библиогр. в тексте. – На рус. яз. — ISBN 978-5-534-11131-6.

14. Черткова, Е. А. Компьютерные технологии обучения: учебник для вузов / Е. А. Черткова. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 250 с.

15. Шапарь, В. Б. Практическая психология. Психодиагностика групп и коллективов / В.Б. Шапарь. — М.: Феникс, 2019. — 448 с.

16. Шумский, Владимир Борисович. Экзистенциальная психология и психотерапия: Учебное пособие для бакалавриата и магистратуры: Для вузов по гуманитарным направлениям / В. Б. Шумский . – 2. изд., испр. и доп. – Москва: Юрайт, 2019. – 154, 1 с.: ил. – (Бакалавр и магистр. Академический курс) (УМО ВО рекомендует). — На тит. л. в подзаг.: Книга доступна в электронной библиотечной системе biblio-online.ru – Библиогр. в конце кн. – На рус. яз. — ISBN 978-5-534-06345-5.